ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒԷՍԻ

ԵՒ

ԾԻԱԾԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՀՆԳԵՏԱՍԱՆՕՐԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՒ Ե. — 1 ՄԱՐՏԻ — 1862.

ԹԷՈԴՈՍԻԱ.

—

ԻՏՊԱՐԱՆԻ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ.

ՔԱՂՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆԱՑ

ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

Ա. Խալիպեան Ուսումնարանին աշակերտները երեք կարգ կբաժնուին.

ա) Լիաթոշակք.
բ) Կիսաթոշակք.
գ) Զրիավարժք:

Ամենքն ալ ուսումնարանին մէջ կբնակին, եւ միակերպ է ամենուն սնունդը, հագուստը, եւ ամենայն պէտք եղած խնամքը:

Բ. Ամէն մէկ աշակերտին վճարելու տարեկան թոշակն է երկուհարիւր յիսուն (250) ռուպլի արծաթ: Անկէց իզատ, աշակերտին ուսումնարան մտած ժամանակը՝ միայն մէկ անգամ վճարուելու հանդերձագինն է յիսուն (50) ռուպլի: — Ճանապարհի ծախքն ալ աշակերտաց վրայ է:

Գ. Երկու կամ երեք եղբարց մէկը, այսինքն երբոր երկու կամ երեք եղբարք մէկտեղ գտնուին ուսումնարանին մէջ, մէկուն համար պիտի վճարուի 175 ռուպլի, երկրորդին կամ երրորդին համար 250: — Կիսաթոշակ աշակերտք ալ պարտական են վճարել հանդերձագինը, այսինքն 50 ռուպլին:

Դ. Աշակերտաց թոշակին հատուցումը տարին երկու անգամ կլինի, այսինքն վեց ամիսէ վեց ամիս. թոշակին առաջին կէսը կվճարուի՝ նոցա ուսումնարան մտած ժամանակը, հետն ալ հանդերձագինը. եւ երկրորդ կէսը՝ վեց ամսէն ետեւ:

Ե. Իւրաքանչիւր աշակերտ թէ լիաթոշակ եւ թէ կիսաթոշակ, պէտք է բերէ հետը իւր տնէն

12 *շապիկ.*	6 *երեսսրբիչ.*
12 *վարտիք.*	6 *սաւան.*
12 *թաշկինակ.*	6 *անձեռոց սեղանոյ.*
12 *զոյգ գուրպայ.*	1 *զոյգ կօշիկ:*

Զ. Ուսումնարան մտնող աշակերտաց տարիքը 14-էն վեր եւ 8-էն վար պիտի չլինի:

Է. Խալիպեան ուսումնարանին մէջ վեց դասարան *(դաս)* կայ եւ մէկ Նախակրթարան մը, ուր կմտնեն այն նորեկ աշակերտներն որ առաջին դասարանը մտնելու համար պէտք եղած գլխաւոր ուսմունքները դեռ չեն սովրած:

Ը. Ուսումնարանին մէջ եղած ամէն ուսմունքներն ալ պարտական են սովրելու աշակերտները, իրենց կարողութեանը համեմատ: Միայն ռուսերէն լեզուին ուսմունքէն ազատ մնալ ուզողները (այսինքն Տաճկաստանէն եկող աշակերտները) ազատ են նաեւ Ռուսաց պատմութիւնը, մատենագրութիւնը եւ օրէնսգիտութիւնը սովրելէն:

ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆԻ

ԱՒԵՏԱՐԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԱԶԳԱՅԻՆՔ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

ԻՆՉ Է ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՒ ԻՆՉ Է ԱՆԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Երբոր մարդիկ այս կամ այն բանին վրայ ուղիղ ծանօթութիւն եւ յստակ գաղափար մը չունին, զարմանք չէ որ շատ անգամ այն բանը ուրիշ անոր նման բանի մը հետ խառնեն շփոթեն ու մէկը մէկալին տեղը դնեն։ Օրինակի համար, մէկն որ ճշմարիտ քաղաքավարութեան կամ վայելուչ կենցաղավարութեան ինչ լինելը չգիտեր, կըսէ թէ կեղծաւորութիւն՝ շողոքորթութիւն է, եւ մէկ ուրիշը կեղծաւորութեան ալ քաղաքավարութիւն կըսէ։ Մէկն որ բարեպաշտութեան եւ աղօթասիրութեան ինչ լինելը չգիտեր, կըսէ թէ կրօնամոլութիւն կամ աւելորդապաշտութիւն է, մէկ ուրիշն ալ աւելորդապաշտութեան՝ բարեպաշտութիւն։ Մէկն որ խնայողութեան ինչ լինելը չգիտեր, կըսէ թէ ագահութիւն է. ուրիշն ալ ագահութեան խնայողութիւն կըսէ։ Զերկընցընեմք, այս կերպով ահա մարդիկ շատ անգամ բան բանի հետ կխառնեն տգիտութեամբ, գուցէ երբեմն ալ չարութեամբ. զոր օրինակ, խոնարհութիւնը ցածութեան հետ, հեզութիւնը յիմարութեան հետ, առատաձեռնութիւնը շռայլութեան հետ, աղգասիրութիւնը անձնասիրութեան հետ, լուսաւորութիւնը համարձակութեան

հետ, խոհականութիւնը վախկոտութեան հետ, քաջութիւնը յանդգնութեան հետ, եւ այլն, եւ խառնութեամբ ու կռուով աշխարհս կը-լեցընեն։

Այսպիսի միմեանց հետ դիւրաւ խառնուող գաղափարներէն են նաեւ բարեկարգ ազատութիւնն ու անսանձ անկարգութիւնը։ Վասն զի անկարգ համարձակութենէ չափազանց վախ ունեցող մարդը սր եւ լեցէ ազատութիւն անկարգութեան տեղ կդնէ. եւ անոր ներհակ՝ ազատութեան վրայ սաստիկ սէր ունեցողը՝ կարգ կանոն սիրողին վրայ արհամարհանօք եւ ատելութեամբ կնայի։

Եւրոպական ազգաց մէջ որոնք որ ուրիշներէն աւելի առաջ գնացած են քաղաքակրթութեան կողմանէ, նոքա ուրիշներէն ալ աւելի փորձով տեսեր ու հասկըցեր են այս ծուռ գաղափարներուն մեծամեծ վնասները. վասն զի մէջերնէն շատ մարդիկ անդադար ազատութեան ետեւէ լինելով՝ շատ անգամ անկարգ համարձակութեան եւ անօրէնութեան մէջ ընկեր են. շատ անգամ՝ ալ կարգ կանոն՝ օրէնք իրաւունք դնեմք ու պահպանեմք ըսելով՝ բռնաւորութեան ու գերութեան մէջ ընկեր են։

Իսկ արեւելեան ազգերը սրչափ ալ իբնէ ազատասէր լինին, քանի որ Եւրոպացւոց համարձակութեանը եւ կամ ճշմարիտ ազատութեանը կնային՝ իրենց թէ օրինաւոր եւ թէ անիրաւ կապերուն ծանրութիւնը կարծես թէ աւելի կզգան, ուստի անոնց պէս կամ անոնց հետ «Կեցցէ՛ ազատութիւն» կկանչեն՝ եթէ ոչ ձայնով, գէթ սրտանց հառաչելով։ Բայց այս բանիս մէջ ալ չխաբուելու համար պէտք չէ՞ որ լաւ գիտնան թէ Եւրոպացի քաղաքագէտ իմաստունները լինչպէս կհասկընան կանոնաւոր ազատութիւն ըսածնին։ Փորձ մը փորձեմք նոցա եւ մեր կարծիքները այս տեղ համառօտելու՝ ըստ խնդրոյ մերազնեայ խոհական եւ ազգասէր անձի մը։

Ազատութեան բուն սահմանը՝ այսինքն ինչ բան լինելը՝ ամէն մարդ միակերպ չհասկընար։ Ոմանք կըսեն թէ «Ազատութիւնը այն կարողութիւնն է, որով մարդս իւր բնական, մտաւորական ու բարոյական կարողութիւնները համարձակ կբանեցընէ»։ Ոմանք թէ «Ազատութիւնը այն է որ մարդ չկարենայ բռնադատուիլ՝ օրէնքին չհրամայած բանը ընելու»։ Ոմանք թէ «Ազատութիւնը այն է որ մարդ կարողանայ օրինայ թոյլ տուած ամէն բաներն ալ ընել»։ Ոմանք թէ «Ազատութիւն է ընել այն ամենայն բանն որ ուրիշի վնաս մը չբերէ»։ Ոմանք թէ «Ազատութիւնէ կարենալը համարձակ խօսիլ եւ գրել սրտին ուզածը, ժողովքներ ընել եւ իրեն դատատանը ինքը կտրել»։ Ոմանք ալ թէ «Ազատութիւն է մարդուս այն բնական զգայմունքը՝ որով գիտէ ու կիմանայ թէ ինքը տէր է իրեն կամացն ու գործողութեանը»։

Այսքան իրարմէ տարբեր կերպերով արուած սահմաններէն ալ ոչ ապաքէն կերեւի յայտնապէս՝ որ մարդիկ ազատութեան ինչ եղածը դեռ ինչպէս որ պէտք է չեն հասկըցած, թէպէտ եւ մէկ մարդ մըն ալ չկայ աշխարհիս երեսն որ չզգայ ու չգիտնայ թէ ինքը ազատ ստեղծուած է յԱստուծոյ։ Այս անոր կնմանի որ ամէն մարդ ալ գիտէ թէ հոգի մը ունի իւր մարմնոյն հետ կապուած, ու մարմնոյն կեանք տուող, բայց չգիտեր թէ ինչ է հոգին եւ ինչպէս կապուած է մարմնոյն հետ։ Ուրեմն փոխանակ ազատութեան ինչ եղածը հասկընալու համար խելք յոգնեցընելու, գոնէ ազատութեան գլխաւոր յատկութիւնները տեսնեմք եւ անով գոհ լինիմք։

Մարդս մտքին աչքովը կտեսնէ ու սրտին մէջ կզգայ ամէն ատեն որ իւր կամքը ազատ է իրեն գործողութեանցը մէջ, այնպէս որ նիւթական աշխարհիս արգելքները ամենեւին իրեն դէմ ոյժ մը չունին, եւ կրցածին չափ կբարձրանայ ու կպրտրտի մտաւոր ու բարոյական աշխարհին անհուն ընդարձակութեանը մէջ։ Բայց այն մտաւորական աշխարհէն նիւթական աշխարհիս վրայ իջնելուն պէս՝ կտեսնէ որ իւր ազատութիւնը հազարումէկ կապեր՝ արգելքներ ունի. վասն զի իւր քովերն եղած մարդիկ ալ նոյն անձնական ազատութեամբ որ շարժին՝ հարկաւ իրեն ազատութեանը քիչ շատ արգելք պիտի լինին. եւ որովհետեւ ինքը հարկ կհամարի որ ուրիշները իւր ազատութեանը արգելք չընեն, դիւրաւ սիրտը կիրկայէ թէ ինքն ալ պէտք չէ որ ուրիշներուն ազատութեանը արգելք ընէ. ուստի իւր ազատութեանը կամաւորապէս սանձ մը կդնէ, եւ կպահանջէ որ ուրիշներն ալ սանձեն իրենց ազատութիւնը՝ երբոր անկից իրեն վնաս մը կրնայ պատահիլ։ Այս է՞ ահա իրաւանց եւ պարտուց աղբիւրը, եւ այս է օրինաւոր ընտուած ազատութիւնը։ — Իսկ այս պարագաները որոշող եւ իրաւունքները ճանչցընողը ո՞վ պիտի լինի մարդկանց, եթէ ոչ նոցա միաբան հաւանութեամբը ընտրուած կամ

հաստատուած Իշխանութիւնը։ Եթէ ճշմարիտ է այն առածը թէ «Ձայն հասարակաց՝ ձայն Աստուծոյ», մեք գիտեմք որ նոյն պատճառաւ ալ ետ առաւել ճշմարիտ է առաքելոյն պատգամը թէ «Ոչ ուստեք է Իշխանութիւն՝ եթէ ոչ յԱստուծոյ . . . այսուհետեւ եթէ ոք հակառակ կայ Իշխանութեանն, Աստուծոյ հրամանին հակառակ կայ (*)»։

Ասով չըսուիր թէ մարդուս ազատութիւնը կկորսուի. ոչ. մանաւանդ թէ աւելի ալ կհաստատուի կուժովնայ. վասն զի այլ եւ այլ մարդկանց անձնական ազատութիւնները մէկտեղ գալով՝ անոնք հասարակաց ազատութեան եւ իրաւունքին պաշտպան կընտրեն Իշխանութիւնը, եւ կամաւորապէս ու ազատօրէն կենթադրեն անոր. եւ ահա այս մըտքով է որ գաղղիացի հեղինակի մը գեղեցիկ ըրուցուածքին պէս՝ մարդս կընայ ըսուիլ «Ազատօրէն դերի»։

Այս ողջամիտ վարդապետութենէն կհետեւի որ մարդկային ազատութիւնը երեք գլխաւոր յատկութիւններ ունի, կամ թէ երեք վիճակի մէջ կրնայ մտածուիլ. առաջինն է անձնական ազատութիւն, երկրորդը ընկերական ազատութիւն, եւ երրորդը քաղաքական ազատութիւն։

Առաջինը ըստ ինքեան չափ եւ սահման մը չունի, վասն զի ամէն մարդ բացարձակ տէր է իւր կամացն ու մտացը։ Երկրորդը չկըրնար անսահման լինել, վասն զի ուրիշներն ալ անձնական ազատութիւն ունենալով՝ իւրաքանչիւր իրենց իրաւունքը կպահանջեն հաւասարապէս։ Իսկ երրորդը հարկաւ պէտք է որ դատաւոր կենայ անձնական եւ ընկերական ազատութեանց մէջ, ու երկուքին ալ պէտք եղած պաշտպանութիւնն ընէ՝ դարձեալ նոյա նախընթաց եւ հետեւորդ անհրաժեշտ ազատօրէն հաւանութեամբը։

Այս երեք տեսակ ազատութեան ոչն ալ վերցընես կամ տկարացընես, անտարակոյս մարդկային ազատութիւնը կվնասուի ու կվերցուի, եւ մեծամեծ ժդոհութիւններ կըծագին, ինչպէս որ շատ անգամ խիստ շատ ազգաց պատմութիւններու մէջ տեսնուած է։

Ահա Գաղղիացիք իրենց մեծ յեղափոխութեան առեն «Կեցցէ՛ ազատութիւն» կանչուրտելով՝ իրենց թագաւորին գլուխը հրապարակաւ կտրեցին. վասն զի գիտէին կամ մտքերնին դրած էին՝ թէ թագաւորը իրենց անձնական, ընկերական եւ քաղաքական ազատութիւնքը վերուցեր կամ պակսեցուցեր է. եւ նոյն Գաղղիացիք դարձեալ «Կեցցէ՛ ազատութիւն» կանչելով՝ չարաչար սպաննեցին Ռոպէսպիէրը՝ որ թագաւորը գլխատել տուողներուն գրեթէ գլխաւորն էր։ Ըսել է թէ ինչպէս որ առաջ մտքերնին դրած էին թէ իրենց անձնական եւ ընկերական ազատութեանը արգելք եղողը թագաւորն էր, ու զինքը վերուցին, յետոյ երբ տեսան որ նոյն իսկ անսանձ ազատութեան վրէժխնդիր եւ ախոյեան ելնող Ռոպէսպիէրը ամենայն իշխանութիւն իւր ձեռքը կուզէ առնուլ, եւ ուրիշներուն ազատութիւնը սանձակոծել, անոր ալ դէմ ելան։

Ապա ուրեմն ազատութեան խնդիրը սրքան ալ փիլիսոփայական եւ մութ խնդիր մը երեւի, այսքանը ամենուն յայտնի ու ամենուն դիւրաւ հասկընալու բանն է որ նախ մարդս՝ իբրեւ ազատ եւ ինքնիշխան կամաց տէր՝ ազատ է որ եւ իցէ կարծիք եւ միտք ունենալու. ուստի եւ անիրաւութիւն ու անտեղի բռնադատութիւն կլինի ըսելը թէ անպատճառ պէտք է ամէն մարդ այս ինչ կարծիքը ունենայ կամ ընդունի որ եւ իցէ նիւթոյ մէջ։ Բայց որովհետեւ ընկերական վիճակն ալ այնպէս բնական է մարդուս որ դրեթէ կարելի չէ մտածելն որ մարդս մինակ եւ ամէն տեսակ կապակցութենէ ազատ լինի, ըսել է թէ, երկրորդ, պէտք է ուրիշներուն վրան ալ նոյն ինքնիշխան ազատութիւնը ճանչնայ, եւ ինքն ալ անոր չհակառակի։ Սակայն կհետեւի, երրորդ, որ օրէնք մը պէտք է՝ ընկերական մարդկանց յարաբերութիւնները կարգի դնող, եւ իշխանութիւն մը՝ այն օրէնքը պահպանող ու կատարել տուող։

Երբոր երկար ատեն գերութեան եւ սարկութեան լուծին տակը մնացած ժողովուրդ մը ազատութեան աւետաւոր ձայնը լսէ, սաստիկ ուրախութենէն դուցէ եւ ոչ կրնայ մտածել թէ այն ազատութիւն ըսուածը ինչ բան է. կարծէ թէ ազատ մարդը ինչ որ ուզէ կըրնայ ոչ միայն մտածել, այլ եւ խօսիլ, գրել, ընել համարձակ որ եւ իցէ մարդու վրայ, որ եւ իցէ մարդու դէմ. ուրիշի հաւատքը հայհոյել, ուրիշի առանձնական կեանքը խայտառակել, ուրիշի պատիւը ոտքի տակ առնուլ, տէրութեան տուրքը չտալ, ուրիշի ողորմութիւն չընել, ուրիշը ղրկել, կողոպտել, նախատել, եւ այլն, եւ այնու ամենայնիւ՝ իբրեւ ազատ մարդ՝ անպատիժ մընալ։ Հարկ չէ ըսել թէ կմոռնայ այնպիսին

(*) Հռոմ. ԺԳ, 1, 2։

*

որ ամէն մարդ ալ իրաւունք ունի ապաքէն իրեն ըսած ազատութեամբը մտածելու, խօսելու, գրելու, գործելու. եթէ այնպէս է, ուր կմնայ իւր ազատութիւնը՝ երբոր յաղթուի ուրիշներուն ազատութենէն։ Դուն մէկ հոգի ես. ազատ լինելովդ՝ կուզես ամէն մարդու ապտակ զարնել. ինչ իրաւունք կունենաս բողոքելու՝ եթէ ուրիշներն ալ, — որ անշուշտ քեզի պէս ազատ են, — կամենան զքեզ ապտակել՝ ծեծել ու ծեծի տակ մեռցընել։ Եթէ ըսես որ նոցա ըրածը ազատութիւն չէ, անկարգութիւն է, — գիտցիր որ քու ուզածդ ալ նոյն անկարգութիւնն է, եւ ոչ թէ բարեկարգ ազատութիւն։

Բարեկարգ ազատութիւն ուր կայ ուրեմն աշխարհիս երեսը, բայց եթէ այն տէրութեանց մէջ՝ ուր արդար օրինօք կկառավարուին մարդիկ. եւ որչափ որ երկրի մը օրէնքները արդար են ու լաւ կպահուին, այնքան ալ անոր մէջ ազատութիւն կայ, եւ բնակիչքը երջանիկ են։ Իսկ ուր օրէնքները պակասաւոր են, ուր հաւասարութիւն իրաւանց չկայ, ուր օրինաց ճիշդ կատարմանը վրայ պէտք եղած հսկողութիւնը կամ իշխանութիւնը չկայ, այն տեղը հարկաւ գերութիւն ու ստրկութիւն կքաշեն շատ մարդիկ. եւ եթէ ոմանց ազատութիւն երեւնայ այն երկրին մէջ եղած անկանոնութիւնը, ոչ ապաքէն աւելի լաւ է այնպիսի ազատութեան վայրենի սանձարձակութիւն ըսել՝ քան թէ քաղաքական ազատութիւն, աւելի գազանային ինքնօրէնութիւն՝ քան թէ մարդկային վիճակ, եւ պարզապէս՝ անսանձ անկարգութիւն եւ անօրէն աւազակութիւն։

Վերջացընեմք խօսքերնիս՝ յիշելով երեւելի մատենագրի մը ըսածը թէ «Ազատութիւնը նման է անմեղութեան ու առաքինութեան. քանի որ մէկը ունի ու կվայելէ ազատութիւնը, անոր յարգն ալ կճանչնայ. կոր-սընցընելուն պէս՝ անոր համն ու յարգն ալ կկորսընցընէ»։ Եթէ քրիստոնէաբար մտածեմք, յայտնի բան է որ ճշմարիտ ազատութիւնն այն է՝ որ մարդս ախտի եւ մեղաց դերի եւ ծառայ չլինի, յորոց արդէն ազատեց զմեզ Քրիստոս, եւ ոչ թէ այն՝ զոր կըխոստանան ախտամոլ մարդիկ, որք եւ առաքելոյն ըսածին պէս «Նոցա ազատութիւն խոստանան, եւ ինքեանք ապականութեանն ծառայք են (*)»։ Այսպիսիները ոչ թէ ազատասէրք են, հապա ազատամոլ դերիք, այսինքն ազատութիւն ազատութիւն կկանչեն, ու իրենք իրենց մոլութեանցը մէջ եւս առաւել կպաշարուին կկաշկանդուին։ Այն է իրենց ջանքը որ առաջ յաւիտենական օրէնքէն՝ այսինքն խղճմտանքի կապերէն ազատին, եւ յետոյ ամէն տեսակ մարդկային օրէնքէ. բայց բարեբարոյ անմեղ մարդիկ չեն խաբուիր ու պէտք չէ խաբուին անոնց խօսքերէն՝ քանի որ անոնց գործքին կնային։ — Երկիր երկրի վրայ աւելի ազատական օրէնքներ կրնայ ունենալ՝ բնակիչներուն յառաջադիմութեանն ու քաղաքակրթութեան աստիճանին համեմատ. բայց մեծ անխոհեմութիւն է պահանջելը որ ամէն երկիր ալ իսկոյն նոյնպիսի ազատութիւններ ունենայ։ Մարդկային ազգն ալ, ինչպէս եւ իւրաքանչիւր ազգ, իրեն տղայութիւնը, երիտասարդութիւնն ու կատարեալ մարդկութիւնն ունի. շատ ազատութիւններ կան որ այսօր թերեւս չունի մարդկային ազգը, կամ որ եւ իցէ ազգ, եւ վաղը կունենայ. բայց վաղուան ունենալիքը այսօրուընէ տալը անօգուտ՝ շատ անգամ ալ վնասակար կրնայ լինել։ Սոր համար է որ տեղ կայ՝ ուր որ ժողովուրդը ազատօրէն ինքնիրեն օրէնքներ կդնէ ու ինքզինքը կըկառավարէ. տեղ կայ՝ ուր որ դարձեալ ժողովուրդը կդնէ օրէնքները, բայց կառավարութիւնը ուրիշի կյանձնէ. տեղ ալ կայ՝ ուր ժողովուրդը իրեն կառավարողը միայն կընտրէ ու կհասատաէ, եւ նորա դրած օրէնքներուն կհնազանդի. ուստի կարելի չէ ըսել թէ մէկ տեղւոյն ազատութիւնը միւսին ալ պէտք է անպատճառ յարմարի՝ քանի որ այնչափ արգելքներ ու դժուարութիւններ կան մարդուս առջեւը՝ ճշմարիտ ազատութիւնը վայելելու, եւ անոր հակառակ անսանձ անկարգութենէն հեռու մնալու։

Քրիստոսին յաջորդ առակը՝ գեղեցիկ օրինակ այս ճշմարտութեանց։

(*) Բ Պետր. Բ, 19։

ԱՌԱԿ

ՉԻ ԵՒ ՏԷՐԸ.

Վարպետ ձի հեծնող մէկը կայ եղեր,
Այնպէս լաւ կըրթեր էր — կըսեն — իւր ձին
Որ ինչ կերպ ուզէր՝ այնպէս կըշարժէր.
Մէկ խօսքը կօգտէր, ծեծ՝ ամենեւին։
Օր մը ըսաւ տէրն ինքն իրեն.
«Այս իմ ձիուս սանձ ինչ պէտք է.
Ուրիշներն ինչ կուզեն ըսեն,
Թող իմս առանց սանձի քալէ»։
Դաշտը ելաւ,
Սանձը հանեց ձիուն գըլխէն։
Ձին նայեցաւ,
Տեսաւ՝ թեթեւ կուգայ իրեն.
Շուտցուց իւր քալուածքը կամաց կամաց,
Տեսաւ որ քաշող բըռնող չըմընաց.
Գըլուխը տընկեց,
Բաշերը թօթվեց,
Մէկ մը փըռընգտաց,
Խաղալ ըսկըսեց,
Մէկ մ՝ ալ տեսնես՝ նետի պէս
Առաւ վախաւ իւր տէրը։
Նա կըկանչէ. ո՞ւմ կըսես.
Մէկ վայրկենի մէջ կըտրեց ձին ահագին դաշտերը,
Ու դադրելիք ալ չունէր.
Քըթէն բերնէն կըրակ ու բոց կըցատքէր։
Խեղճ տէրը ահով դողով
Ձիուն վըրայ կըպած նըստած՝
Բանի անգամ դողդըղալով
Սանձը գըլխուն ձըգել ջանաց,
Բայց իզուր.
Ձիուն աչքը մութ կոխած, բերանը փըրփուր,
Ըզգեց տէրը կըռնըկէն, ինքն եղաւ հով փոթորիկ,
Ոչ ճանապարհ կըտեսնէր, ոչ տուն ոչ ցանկ ոչ մարդիկ,
Մինչեւ գընաց գլորեցաւ՝ ընկաւ յանդունդ ահագին
Ու փըչեց հոգին։
Տէրն որ լըսեց ձիուն մահը, «Վա՛խ ըսաւ,
Խեղճ ձիս, ես քեզ իմ ձեռքովս մեռուցի.
Զորնա՛ր ձեռքս, սանձը գըլխէդ չառնէի.
Ինծի հնազանդ ու հըպատակ մընայիր,
Հիմա խելօք խելօք ճամբադ կերթայիր.
Ոչ դիս այսպէս չարաչար կըզարնէիր իդեսին,
Ոչ դուն այդպէս խեղճ կերպով կըմեռնէիր յանդընդին։

Ազատութեան պէս անոյշ բան չըկայ.
Բայց ժողովըրդոց մեծ վընաս կուտայ
Թէ չափով խելքով չըտըրուի նոցա։

ՔՈՒԼՈՎ։

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԶ,

ԵՒ

ԻՒՐ ԸՆՏԱՆԻՔՆ ԻՐԱՆՑԻ

Դիմացի պատկերին վրայ աչքդ դարձուր. աշխարհիս խեղճութեանը, ունայնութեանը պատկերն է: Ահա թագաւորական ընտանիք մը որ իւր փառաւոր պալատէն յանկարծ ահաւոր բանտի մը մէջ ընկած, իւր մահուան վճռոյն կսպասէ: Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԶ.ին թշուառ պատմութիւնը ծանօթ է բոլոր աշխարհի, անոր համար եւ աւելորդ կհամա-

րիմք հոս կրնել: — Այս մեր պատկերը անուանի հեղինակի գործ է, ու շատ սրտաշարժ տեսարան մը կընծայէ: Թագաւորը վերջին անգամն է որ կքնանայ; բայց ինչպէս խաղաղ ու հանդիստ. վասն զի հանդիստ է իւր խիղճն ու խաղաղասէր սիրտը: Բովը նստած է թագուհին՝ Մարի-Անթուանէթ, նայէ դէմքին վրայ ինչպէս նկարուած են տրտմութիւնն ու մտատանջութիւնը: Հապա մանուկ արքայորդին սիրտդ չըշարժեր որ որբ մնալու վրայ է. իրեն չորս կողմը ցաւք եւ արցունք, բայց ինքն ուրախ զուարթ նստած՝ իւր թղթերուն հետ կխաղայ. խեղճ տղայ, եւ ոչ իսկ կրնայ հասկընալ որ ինքն ալ, հայրն ալ մայրն ալ բաղդին ձեռքը եղեր են տխուր խաղալիկ:

ԻՆԱԽԱՎԿԱՅՈՒՀԻՆ

Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՏ

. . . Manibus date lilia plenis:
Purpureos spargam flores (*).
VIRGIL. *Æneid. lib. VI.*

Հայոց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Ինքն այլ ձեղի նըման էր կոյս,
Աչքերը քաղցր իբրեւ ըզյոյս.
Ճակատ՝ լուսնին պէս շողաղարդ,
Այտերը ծիլ ծիլ վառ իւարդ։
Ինքն այլ ունէր ոսկի մազեր,
Շուշանագեղ հասակ նազէր.
Ինքն այլ ձեղի պէս էր քընքուշ,
Ինքն այլ սըրտից փափաք անուշ։
Հայոց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Հայրը Հայոց էր հըզօր տէր,
Եւ մայր՝ Հայոց Թագուհին էր.
Եւ ինք հօրմէն՝ սիրտ հաստատուն,
Մօրմէն՝ առել մարմին սիրուն։
Թագաւորին էր սիրելի
Քան ըզբոլոր վառս աշխարհի,

(*) . . . Շուշանքս տուք բըռնալիր.
Հեղից ծաղկունքս ծիրանիս։
ՎԻՐԳԻԼ. Էնիակ. գիրք Զ.

Եւ Թագուհւոյն՝ քան զիւր դըստրիկ
Չըկայր գոհար չընաշխարհիկ։
Հայո՛ց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Թէ գլուխն լքօղ ոսկեբեհեզ
Յարքունական իջնէր պարտէզ,
Չըկայր ծաղիկ մի շողշողուն
Որ նորա պէս փառէր սիրուն.
Եւ երբ գարնան զըւարթ գիշեր
Երկլինք տանէր պայծառ ըըբեր,
Շիկնէր հրավա՛ռն այլ արուսեակ
Իլոյս աչացն այն անուշակ։
Հայո՛ց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Ուր երեւէր կոյսն այն աղուո՛ր՝
Կարծես շընորհն էր երկնաւոր,
Ախտ եւ ցաւեր սըրտից ամէն
Փարատէին իւր բուրմանէն.
Ինչպէս ամառն խտաք արեւ
Քաղցր է ծաղկանց սիւք հեշտաթեւ,
Այսպէս եւ Կոյսն Հայոց մեծաց
Էր բաղձալի տեսանողաց։
Հայո՛ց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Հայոց մայրերը կըսէին.
«Չեմք նախանձիր զԹագ մեր տիկնին,
Այլ զի այդպէս ունի աղջիկ
Որում նըման չէ եւ Աստղիկ»։ —
Հայոց հայրերն ալ կըսէին.
«Ի՞նչ բաղդ է մեր Թագաւորին.
Հոռոմ եւ Հայ աշխարհ մէկտեղ
Չարժէն ըզգանձ այս հրաշագեղ»։ —

Հայո՛ց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Թագաւորներն այլ կըսէին.
«Մեզմէ որո՛ւն արքայորդին
Երանանայ գրգուել իծոց
Ջայն աննըման կուսան Հայոց»։ —
Պարթեւ, Հոռոմ, Հընդիկ Թագեր
Մի ըղձիւ գահ եւ գանձեր,
Նախանձընդդէմ յիրեար Թափին
Առ ոտս Հայոց մեծաց Կուսին։
Հայո՛ց կոյսեր, եւ այլն։

Բայց Նա փափկիկ ոտքերուն տակ
Ջարկաւ կոխեց գանձն ու պըսակ.
Ո՛Հ, չէն սոքա, չէն Սանդըխտի
Արժանաւոր փափաք սըրտի.
Նորա մաքուր սիրտն եւ աչեր
Երկնակարօտ դարձել իվեր,
Ո՞ր սիրտ յերկրի, ո՛ր պատանի
Սըրտի Կուսին այն արժանի։
Հայո՛ց կոյսեր, եւ այլն։

«Հա՛յր իմ, — գոչեց, — ես ինձ փեսայ
Մեծ քան զամէն ունիմ արքայ.
Նորա պըսակ՝ սուր սուր փուշէ,
Ինձ քան զամէն Թագ անուշ է.
Նա խոստանայ ինձ փառս անանց,
Խաչ մը Նորա մէկ Հատիկ գանձ.
Եւ ես վազեմ այնու յուսով,
Սիրտըս վառած է իւր սիրով»։ —
Հայո՛ց կոյսեր, եւ այլն։

Խըռովեցաւ Կուսանին Հայր,
Եւ շատ արցունք Թափեց իւր մայր.
«Մի՛ զայդ ասեր, աղջի՛կ սիրուն,
Մի՛ Հօրդ ու մօր փախչիր ծոցուն.
Թէ քիչ վըղիդ մանեակք ոսկի,
Բերեմք զոսկի բոլոր երկրի.
Թէ Մըծբին փոքր է քեզ դարպաս՝
Օժիտ քեզ տամք բոլոր ըղՀայս»։ —
Հայո՛ց կոյսեր, եւ այլն։

—«Դարպաս տբուէք ինձ սեւ այն բանտ
Ուր սուրբ Թադէն կայ պարաւանդ.
Ինծի մանեակ կամ ապրանջան
Խընդրեմ զերկաթ շղթայ նորան.
Ինձ թէ զաշխարհ այլ տաք՝ քիչ է,
Սիրտ իմ զերկին օժիտ խընդրէ»։
Ասաց, թողուց մօր գիրկն անուշ,
Վազեց իբանտ Կոյսըն քընքուշ։
Հայոց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փունջ առէք տարէք ուխտ
Առ Թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Բ.

«Սուրբ Առաքեալ, — գոչեց իբանտ մըտնելով, —
Լըցաւ բաղձանքըս կէս, հասայ քուկին քով.
Ե՞րբ իմ լըցուի լիզձ կատարեալ, ե՞րբ հասնիմ
Առ երկնաւոր Փեսայն իմ»...

Հեծեց Սանդուխտ, ու կարօտոյ տաք արցունք
Կաթկըթէին զինչ շաղ զոր տան աստեղունք.
«Սուրբ Առաքեալ, — կըսէր, — ո՛հ, ե՞րբ ես փարիմ
Ընդ ցանկալի Փեսայն իմ»։

—«Վաղը, ո՛վ Կոյս, վաղը, — կըրկնեց Առաքեալ, —
Սուրբ բաղձանքիդ վաղիւ հասնիս կատարեալ.
Քեզմէ պակաս չէ կարօտել յերկնի լոյս
Եւ քո Փեսայն, անմեղ Կոյս»։ —

Ասաց Թադէ, եւ ըզհրեղէն շըրթունքներ
Խոնարհեցուց Կուսին խսուրբ շղթաներ.
Եւ ըզվըսեմըն զայն համբոյր սըրբասէր
Արցունքներով իւր կընքէր։

Խառնըւեցան երկու աչաց արցունքներ,
Զինչ շուշանին եւ վարդին թաց տերեւներ
Երբ հովն այգուն ծոցերն որբէ դող լիդող
Թափեն խառնեն հոտն ու ցող։

Թափէր արցունք եւ Կուսին մայր լիգահոյս,
Բայց ոչ նոյնպէս անուշ էր այն, այլ անյոյս.
Ա՜հ, առաջին էր այն գիշեր՝ ուր խեղճ մայր
Իւր աղջկանէն որբ մընայր։

Խեղճ մայր, լացա՛ւ, շատ հառաչեց ու լացաւ,
Կանչեց աղջիկն... այլ պատասխան մը չառաւ.
Մաղեր փետեց, «Սանդո՛ւխտ, Սանդո՛ւխտ իմ» գոչեց.
Լացաւ, լացաւ. հառաչեց։

Սրտէն փախեր յոյս, եւ ընկճել էր խեղճ մայր,
Նուաղեցաւ, ու երբ վերջին շունչ կուտայր՝
Դեռ հեծեծէր. «Ո՛ւր ես, աղջիկ իմ սիրուն» . . .
— Տիրեց մահու լռութիւն: —

Գ.

Երբ առաւօտուն ծագեց իբանտ լոյս՝
Գըտաւ սուրբ Թադէն հըսկող ընդ սուրբ Կոյս,
Որ գիշերն իբուն սաղմոսաց դըրուակ
Անուշ երգէին հրեշտակ ընդ հրեշտակ:

Արեւուն ճաճանչ շողաց բոցահատ,
Պըսակ բոլորեց սուրբ Կուսին ճակատ.
Ապշեցաւ Թադէ, եւ պահ մը ինքզինք
Կարծեց Սանդըխտոյ հետ նըստիլ յերկինք: . . .

Բանտին ահաւոր ծըռընչեն դըռներ
Ու ներս խուժեցին մահահոտ զէնքեր.
Անէծք, հայհոյանք՝ հոն սաղմոսներուն
Զուգախառնեցան ընդ սուրբ ալէլուն:

Գունդ մը զինուորաց՝ զինչ ժանտ բազէներ
Հեզիկ աղաւնոյն հետ կըռուել եկեր,
Բայց քան ըզնոցայն սիրտ ծարաւ յարիւն՝
Կուսին սիրտ ծարաւ էր բուն իւր մահուն:

Քաշեցին նորա փափկիկ բազուկներ.
Նա ծանըր շըղթայն թեթեւ գըտանէր.
Քան զիւր հալածչաց քայլերն առաջէր,
Կարծես մօրն իգիրկ գառնուկն էր դիմէր:

Նոքա կարծէին՝ թէ իմահ տանին,
Այլ յերկնի ճամբան առաջնորդէին,
Երկնի՝ որ բացուել էր իրեն առջեւ,
Հրեշտակք ըզլուսոյ պատրաստել են թեւ:

Վազել են վազել ծերք տըղայք բոլոր,
Մայրեր՝ աղջիկներ ողբան սըգաւոր.
«Ո՛հ, ծաղիկ տեսքիդ թէ դու չունիս գութ՝
Սանդո՛ւխտ, մեզ գըթա, մի՛ զըրկեր տեսուդ»:

Հայրը . . .—ո՛հ, ի՞նչպէս տամ սուրբ զանուն հօր
Ցայն՝ որ էր դաղա՛ն դարձել ահաւոր, —
«Ի՞նչ գըթայք՝ գոչեց, զարկէք, մեռուցէք,
Մօրը ետեւէն անգութն յըղեցէք»:

Երկու կարգ շարուին երկու դաս զինուոր,
Սանդուխտ աղեղանց իմէջ բիւրաւոր.
Շառաչեն նետեր քան շանթ փայլականց,
Բայց իրար պատռեն գազանք մարդախանձ։

Երբ մահուանց այն դէզ տեսաւ Կոյսն արի,
Ցոգւոց եհան, «Տէր իմ, գոչեց, բարի,
Մի զվրէժ իմ առնուր, ինձ թշնամի չեն,
Սոքա շնորհել ինձ ըզքեզ կուզեն։

Առ քեզ գամ, ո՛հ, բա՛ց գիրկդ անուշ Յիսուս,
Ընդունէ Փեսա՛յդ ըզհոգին իմ կոյս» . . .
Երկին վերացոյց աչերն երկնայի՛ն,
Ընդ երկին խառնէր եւ կարմրո՛ւկ հոգին։

Այն ժամուն մէկ սուր՝ քան ըզնետ կըրակ
Իջաւ շեշտ կուսին իծոցիկ ճերմակ.
Ո՛հ, բոսորափայլ ցայտեց սուրբ արիւն,
Ձինչ ցօղուն վարդեր թերթաթափ իձիւն . . . —

Հայո՛ց կուսաններ,
Շուշանն է ընկեր.
Ելէք քաղեցէք
Ոգւոյդ զարդ առէք։

Դ.

Իսկ դու, ո՜վ Կոյս, որ արդ յերկնից իխոբան
Անմահ Փեսիդ իծոց խայտաս անբաժան,
Ո՛վ սուրբ Սանդուխտ, նայէ մաքուր յայն կոյսեր
Որ հարազատ են քու քոյրեր։

Սոցա այլ սիրտ այն քաղցր արիւն խոխոջայ
Զոր քեզ տըւաւ մայր Հայաստան եւ նոցայ.
Նոցա այլ սիրտք ո՛հ բուսցընեն հայրենեաց
Քո ծաղկըներ վարդազգեաց։

Հայո՛ց կոյսեր,
Շուշան՝ վարդեր
Փունջ փո՛նջ առէք տարէք ուխտ
Առ թագուհին ձեր Սանդուխտ։

Հրամայեցաք տպագրել. իԹէոդոսիա, ի25 Փետրուարի 1862. Գաբր. Վ. Այվազեան:

ԻՏպարանի Խալիպեան Ուսումնարանի ազգիս Հայոց.

Թ. Ուսումնարանին մէջ դասախօսութիւնները առհասարակ հայերէն լեզուով կլինին. բայց Ռուսաց լեզուի, Ռուսաց պատմութեան եւ մատենագրութեան դասերը ռուսերէն կըտրուին, նմանապէս Գաղղիացւոց լեզուի եւ մատենագրութեան դասերը՝ գաղղիարէն: — Բաց յայնմանէ բարձրագոյն ուսմանց մէկքանին առ այժմ գաղղիարէն, մէկքանին ալ ռուսերէն կրնան տրուիլ:

Ժ. Ուսման վերոյգրեալ նիւթերէն դուրս ինչ լեզու կամ գեղարուեստ որ ուզէ մէկը դաս առնուլ տալ իւր որդւոյն այս ուսումնարանիս մէջ, զոր օրինակ՝ յունարէն կամ լատիներէն կամ գերմաներէն, եւ երաժշտութիւն, կամ զինուորութիւն, նոցա համար սահմանեալ առանձին վճարքը պիտի հատուցանէ:

ԺԱ. Տարեկան հանգստեան կամ պարապոյ միջոցը ամբողջ Յուլիս ամիսն է. եւ այն միջոցը կարող են աշակերտք իրենց տներն երթալ՝ եթէ ծնողք կամենան, եւ ճանապարհի ծախքը վճարեն:

ԺԲ. Մեծ մտադրութիւն եւ ջանք կայ որ աշակերտաց կերակուրը չափաւոր լինի եւ սննդարար, ննջարանը մաքուր եւ օդահար, աշխատութիւնը զբօսանքով բարեխառնած, եւ ընդհանրապէս նոցա առողջութիւնը որչափ որ կարելի է խոհական չարքաշութեամբ ամրցած:

ԺԳ. Ուսումնարանին բժիշկը ամէն օր անպակաս այցելութիւն կընէ հիւանդանոցին, ուր մասնաւոր Հիւանդապահ կայ:

ԺԴ. Աշակերտաց հագուստը երկու տեսակ է, երկուքն ալ միաձեւ ու միօրինակ. մէկը դուրսը հագնելու՝ կապտագոյն չուխայէ, Կայսերական հրամանաւ հաստատուած *(մունիֆիր)*, մէկալը ներսը՝ ձմեռը սեւ չուխայէ, ամառը սեւ գունաւոր կտաւէ: — Ճերմակեղէնները ամառը շաբաթը երկու անգամ կփոխուին, ձմեռը մէկ անգամ: Այս բաներուն եւ ընդհանրապէս տղայոց մաքրութեանը յատկապէս ուշ դնողը Հանդերձապետն է:

ԺԵ. Ուսումնարանին մէջ սաստիկ մտադրութիւն կլինի որ աշակերտք իրենց քրիստոնէական պարտքերը անպակաս եւ անպատճառ կատարեն. եւ կանոնապահ, հնազանդ, եղբայրասէր եւ քաղաքավար, համեստ եւ առաքինի լինելու ջանք ընեն:

ԺԶ. Աշակերտք ոչ երբէք միանակ կմնան, եւ ոչ միանակ քալելու կամ զբօսանքի կելնեն, այլ միշտ վերակացու կզտնուի հետերնին. գիշերն ալ՝ բաց իվերակացուէ՝ պահապան մը կիսկէ ննջարաններուն մէջ:

ԺԷ. Ամենայն աշակերտ պարտական է ամիսը մէկ անգամ նամակ գրելու իւր ծնողաց կամ ազգականաց:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

1. *Ի՞նչ է ազատութիւնը, եւ ի՞նչ է անկարգութիւնը* 50
2. *Առակ. — Ձի եւ Տէրը* 53
3. *Լուդովիկոս ԺԶ, եւ իւր ընտանիքն իբանտի* 54
4. *Ինախաւկայուհին Ս. Սանդուխտ* 55

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱՒՆԻՈՅ ԵՒ ԾԻԱԾԱՆԻ.

ԱԳՈՒԼԻՍ ՎԵՐԻՆ, Միրզա Յովսէփ Աւագ-Տէր-Պետրոսեան.
— ՍՏՈՐԻՆ, Պ. Պօղոս Աղամալեանց.
ԱԺՏԷՐԽԱՆ, Պ. Յովհաննէս Մկրտչեան Սայեադնովեանց.
ԳԱՆԶԱԿ եւ ՇՈՒՇԻ, Պ. Ներսէս Տէր-Ներսիսեանց.
ԳՐԻԳՈՐՈՒՊՕԼԻՍ, Տ. Կարապետ Քահ. Մերճանեան.
ԵԱՇ ՄՈԼՏԱՒԻՈՅ, Սէրտար Սողոմոն Դրանխոլեանց.
ԵՐԵՒԱՆ, Պ. Գրիգոր Տէր-Անտոնեանց.
ԵՒՊԱՏՈՐԻԱ, Պ. Միքայէլ Մուրատեան.
ԶՄԻՒՌՆԻԱ, Պ. Ղուկաս Պալդազարեան.
ԹԱՐԱՄՈՒ, Պ. Յովակիմ Սելիմեան.
ՂԶԼԱՐ, Պ. Մովսէս Խահակեանց.
ՄԵԼԻԹՈՓՈԼ, Պ. Մկրտիչ Գէշգտակեան.
ՄՈՍԿՈՒԱ, Տ. Յարութիւն Աւագ Քահ. Կէօքչէեանց.
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, Պ. Յովհան Զուլաբեան.
ՆՈՒԽԻ, Պ. Մկրտիչ Զարգարեանց.
ՍԹԱՒՐՈՓՈԼ, Պ. Գէորգ Կարապետեանց.
ՍԻՄՖԵՐՈՓՈԼ, Տ. Յակոբ Աւագ Քահ. Սուրենեանց.
ՎԱՆ, Պ. Մկրտիչ Տէր Ատոմեանց.
ՏՐԱՊԻԶՈՆ, Պ. Խաչատուր Էլմասեան.
ՏՓԽԻՍ, Պ. Պօղոս Աւալեանց.
ՔԻՇՆԵՒ, Տ. Ստեփան Քահ. Ամասեանց.
ՕՏԵՍՍԱ, Տ. Յովհաննէս Քահ. Թաթսիզեանց.
ՕՐՊԱԶԱՐ, Տ. Յովհաննէս Քահ. Մանտրաճեան.

ԳԻՆԸ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տարեկան գին ընկերագրութեան հայերեն մասինն..... ռուպլի արծաթի 6.
Տարեկան գին ռուսերեն մասինն ..... » » 4.
Տարեկան գին հայերեն եւ ռուսերեն մասինն ..... » » 8.